

Eesti muinasusk.

Kõne.

Pidanud

W. Reiman.

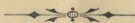

Jurjewis (Tartus).

Trükitud „Postimehe“ trükikojas.

1901.

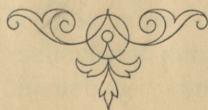
Eesti muinasusk.

Kõne.

Pidanud

W. Reiman.

Jurjewis (Tartus).

Trükitud „Postimehe“ — J. Tõnisson'i — trükikojas.

1901.

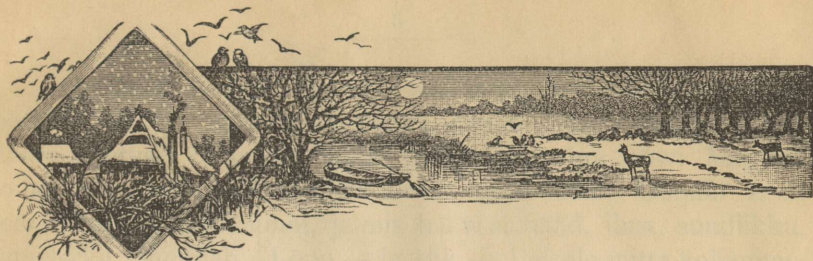
2

Yury Rüdiku Ollast

Raamatukogu

91106

Дозволено цензурою. — Юрьевъ, 18 декабря 1900 г.

Eesti muinasusk.

Usk (religio) on subjektiivlikult inimesesoo südamesse istutatud auukartus üleilmlikkude vägede ja võimude vastu, mis tõesti olemas ehk ainult mõttekujutustes olemas on. Neist üleilmlikkudest võimudest arwab inimene, et nad tema elu pääle kuidagi võiwad mõjuda. Ta soowib neid enesele sõbraks teha, et neilt häid andeid saada, ehk ta püüab nende wiha lepitada, et nad tema pääle kurja nuhtlust ei saadaks.

Usk objektiivlikult jälle on kõik arwamised, kombed ja asutused kokku, mis sellest wagast auukartusest wälja kaswawad, et üleilmlikkude vägede pääle õnne kättepüüdmiseks ja õnnetuse tagasitõrjumiseks mõjuda.

Kui ma Teile nüüd Eesti muinasusust pilti katsun kujutada, siis pean kohe tähendama, et pilt mitte täielik ega selge ei saa. Täielik juba mitte sellepärast, et kõne piirid kitsad on. Selge sellepärast mitte, et hallikad, mille pääle ju iga teaduslik töö põhjened, ise siin segased on. Naabrirahwaste usuarwamised on aastasadade jooksul palju prügi hallikasse ajanud ja ristiusk, millega meie muinasusk pooltuhat aastat heitles, enne kui teda kirjalikult hakati üles tähendama, on mitmed hallikasooned iseäraliku mõjuwa weega hoopis kinni matnud. Siiski pääsooned näitawad meile ikka weel Eesti muinasusu tumedat kuju, kuna üksikute peenemate joonte seletamine raskusi sünnitab.

I.

Kui meie Eesti muinasusku usuteaduses walitsewatesse liikidesse mahutame, siis peame teda ühe sõnaga animismuseks ehk spiritualismuseks nimetama, Eesti keeli hingede ehk waimude usuks. Wanad eestlased ei kummardanud mitte looduse wägesid ja loodud asju endid, waid nemad otsiwad looduse wägede ja loodud asjade tagant hinge, waimu, haldia t, kes neis asus ja kes neid warjas. Haldias on Soome ajasõnaga hallitsen=warjan, walitsen, sugulane. Taani keeletark W. Thomsen jälle on näidanud, et hallitsen Gooti keele laenusõna on, säääl haldan kõlab ja Saksa sõnaga halten kokku käib. Nii tähendaks haldias, Soome haltia, kaitsewaimu (tutor, genius tutelaris).

Aga olgu sõna juur ka laenatud, mõte, mida sõna ilmuwab, on wana Soome rahwaste raudwara. Selle järele on igal asjal oma haldias kaitsjaks, kes tema loonud ja tema eest weelgi hoolitseb. Seda mööda, kus keegi haldias asub, nimetatakse teda majahaldiaks, õuehaldiaks, metshaldiaks, wesihaldiaks, maaaluseks j. n. e.

Haldiad ei ole aga mitte oma olemisega ja elamisega üksikute kaduwate asjade külge köidetud, waid nad on wabad isikud, kes takistamata wõiwad liikuda ja talitada. Neil on igalühel oma kuju, keha, ihu ja hing. Haldias ei lõpe ka mitte otsa, kui puu maha raiutakse, kus haldias asub, waid ta otsib omale uue elukoha ja awaldab säääl oma mõju edasi.

Aga iga asja üle walitseb weel teine kõrgem, wõimsam wägi, j u m a l.

Õpetatud mehed on palju waielnud, mis sõna jumal tähendab. Kõige rohkem tõekarwa näitab Ungru uurija J. Budenzi seletusel olewat. Selle järele on sõna tüwi Magyari jomo, jowo, java, mis Woguli keeli jomas käib, Ostjaki keeli jem, Wotjaki keeli umoj, ja mis h ü w a, hääd, ilust, sündlikku, õnnelikku tähendab. Lõpp — la ehk — l ei ole mitte kohanime-tuse liide, nagu kuulus A. Castrèn omal ajal arwas (Kalewala, Karjala, Karula), waid on omadusesõna lõpp ja tuleb mõista: jumo'ga ühendatud (mit jumo versehen), nagu see teistest omadusesõnadest — la ehk — l lõpuga wälja paistab: wedel (sõnast wesi), madal (sõnast maa).

Sõna sündimise pooldest on uuemad teadusemehed kaunis ühes mõttes, sõna tähenduse kohta aga lähewad arwamised lahku. Siin seisawad nimelt J. Budenz ja Soome keeleteadlane E. N. Setälä teineteise wastu.

Budenz tõendab, jumalat ei tohtiwat esialgu mitte kõlblikus (etikalikus) mõttes mõista, nagu wahest Saksa „guter Gott“, waid jumal tähendawat seda, kes silmanähtawalt hääs, jõuukas olekus elab ja kes sellest õnne ja magu tunneb. Jumalat peaksime siis mõtlema nagu mõnda „suurt, rikast herrat“. Alles pärastpoole antud jumalale ka kõlblikka omadusi. Selle arwamise toetuseks wõiks nimetada, et wanemas Eesti muinasusus wahetegemine mitmes asjas tõesti segane näitab olewat, mis kõlblikult hää ehk kuri on.

Setälä seletab wastu, et jumala tüwe juma— esialgu ainult õnne, hääd, tähendanud, ja et sõna alles Aaria rahwaste mõjul jumala tähenduseks hakatud tarwitama. Setälä tuletab. Mordwa sõna pawaz, paz = Sanskriti bhaga—s meele, mis niisama õnne ja jumalat ühtlasi tähendab, seab nende kõrwa Wene богъ ja богатый = rikas, osakas, õnnakas, ja jõuab otsusele, et nagu Mordwa pawas, paz, Aaria keelte laen, nõnda olewat juma—, jumala, ümberpanek Aaria keeltest. Sõna juma—, mis alguses õ n n e tähendanud, olnud Soome keeltes olemas, aga alles Aaria keelte mõjul, kus bhaga—s õnneandjat tähendab, hakatud juma— ülema olemuse, jumala, nimetu-seks tarwitama. Seda arwamist oli Setälä juba waremalt (1885)

awaldanud ja on tänawu uuesti Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirjas XVII, 4 lhk. 47—50 kinnitanud.

Mis w a h e aga on haldia ja jumala wahel?

Seesama wahe, mis üleüldsuse ja üksiku asja wahel on, seesama wahe, mis aime metsa ja üksikute metsapuude wahel. Metshaldias on üksiku puu kaitsja ehk ka üksiku hiie elanik, T a b o w a n e aga terwe metsa, kõikide metsasalkade ja metsade walitseja. A h t i, Ahtu, on wetewoode kuningas, aga igal järwel, igal jõel, igal hallikal, igal kaewul, on pääle selle weel oma iseäralik haldias, keda hiljem Skandinawia mõju all n ä k i k s hakati nimetama. Oma wäe ja wõimuskonna suuruse poolest lähewad jumalad ja haldiad lahku, loomu poolest näitawad nad kõik ühetaolised olewat.

Haldiad, niisama jumalad, elasiwad p e r e k o n d l i k k u elu, igamees omas talus, tema ümber pereema, pojad ja tütre. Perepää kannab nime u k u, isa, isand, jumal, walitseja. Tema kõrwal talitab, „mis tarwitseb,“ a k u, aka, ema, eit, ämm, emand.

Kusa merda mürgatella,
 A h t u hääli kaigatella,
 Isa häälel hõikunessa.
 Kusa wahtu weeratella,
 W e t e e m a keeratella,
 Kusa woogu wilgatella,
 W e t e n e i u naeratella.
 W e t e e m a hellitusel,
 W e t e n e i d e naljatusel,
 W e t e w ä e wallatusel,
 A h t u õuede warjula,
 Allailmas olla õnnel.

„Metsa kuldane kuningas, metsa kardane kasukas, wõsade wägew walitseja, metsa taati T a b o w a n e“ ei ela ka mitte poissmehe põlwe, waid eluseltsiliseks on temal

Metsa Mirmi, hüwa emand,
 Metsa armas eidekene,
 Kulda kuue kandija,
 Hulga laste hoolitseja.

Ja terwe kari kaunimaid tütreid ehib wanemate kodu:

Metsapiiga peenikene,
 Kuuse kena kullakene,
 Kase kaunis neitsikene,
 Pedaja pisike piiga,
 Haawa armas neiukene,
 Pihlaka tütar tilluke,
 Punapõskeline neiu,
 Lepa lahke lapsukene,
 Linalakka linnukene,
 Kadaja käharpääkene,
 Pisikene pajupiiga,
 Udujuustega hillikene,
 Kuldajuustega kallikene.

Ja õhu- ehk ilmajumalal Ilmaril on Kalewipoja laulugi järele oma suguwõsa: Ilmaneitsikese ilusa sõrmust käib Kalewipoeg asjata kaewust otsimas. Ukuga on iselugu, nagu pärast näeme. Siiski nimetab Kreutzwald temagi perenaese nime: Ranj. Muidu on see nimi tundmata. Ainult M. Agricola Karjala jumalate nimekirjas 1551 tuleb ta weel ette:

Quin Rauni Vkon naini härsky,
 Jalosti Vkoi pohjasti pärsky.

See on:

Kui Rauni, Uku naene, taples,
 Siis Uku põhjalikult kärkis.

Surmariigi kuningas Tooni hoiab oma pere abil surnud kalmudes kinni. Küll näeb tütar ema haua pääl „kalmu kaane alt imä ilosat liniket“:

Säält ma panni palwe'ille,
 Säält ma ikule isosi:
 Tule üles, imäkene,

Aja üles, armukene,
Karga üles, kandijani,
Istu üles, imetäjä!

Aga ema ei saa tõusta:

Ei wõi minnä, tüttereni,
Karadagi, kanaseni.
Mull om kolmi hoitijat:
Tooni poiga pähütsen,
Tooni tütar jalotsin,
Wana Tooni waihe'el,
Kenä Tooni keske'el.“

Alles uuemal ajal, kus Tooni asemele Sarwik „warjuliste walla walitsejaks“ tõsteti, lastakse teda üksikut õnnetumat poissmehe elu elada. Wahete wahel wihtleb teda siiski wanaeit hõbekambri parsidel ja haudub tema haigeid külgi. Ja ka muidu öeldakse temal „suurte sugulaste selts“ olewat:

Tühi on tall kälimeesi,
Põrgu lita tema tädi,
Walge mära wanaema.*)

Katoliku usk ei ole häbenenud, walgeid hobuseid, mis paganatel iseäranis pühad, „wana waenuwaimukesega“ ühendusesse seada.

Ka haldiad elawad perekondade kaupa üheskoos. Näituseks algawad tuttawad maaaluse sõnad:

Maa isakesed,
Maa emakesed,
Maa neitsikesed,
Muru eidekesed.

Ilmari, Inmari, Ilmarise nime nimetades oleme selle jumala juure jõudnud, kellel Soome sugu keskel kõige laialisem

*) Kui meie Kalewipoja laulu sõnu tarwitame, siis ei sünni see mitte selles mõttes, et meie Kalewipoja laulu teaduslikuks hallikaks peame, waid meie wõtame Kalewipojast tuttawaid lugusid näitusteks, kui nad muidu meie muinasusu arwamistega kokku käiwad.

kuulsus on. E. N. Setälä peab teda kõikides Soome-Ugri muinasuskudes kõige wanemaks. Nagu nimi juba näitab, on Ilmari ilma jumal, kes õhu ja õhusündmuste üle walitseb, nõnda ka taewatule ehk wälgu üle:

Ilmarinen rauhan ja ilman tei,
Ja matkamiehët edeswei,

nagu juba 1551 M. Agricola laulab: Ilmarine rahu ja ilma tegi ja teekäijad edasi wiis. Aga muinasusu ajaloos käis Ilmarise käsi halwasti. Oma walitsuse ja wõimu piirkonnast pidi ta aegamööda ühe jao teise järele ühe nimeta jumala kätte ära andma. Wiimaks ei jäänud temale endisest auust muud üle, kui et ta „imesepa“ ehk „põline taguja“ oli. Wanas muinasloos ilmub ta weel kui „wähem tule walitseja“, kes Wanaisa käsu pääle terasest taewawõlwi walmistab, hõbetähed ja kuu külge neeb ja päikeselambi alla ja üles käima seab. Kalewipoja laulu järele seisab tema sepapada keset ilma sala mäe sügawuses, ta ise istub kõrgel, kuldsel istmel ja wahib „kulmu warju alta sellikeste sobitusi.“ Kuulus Soome mõega-meister ei ole õieti keegi muu, kui inimeseks saanud Ilmarine, „kadunud isa lellekene,“ kes rohkem jumal ei ole, kui Kalewipoegki. Jutus „Maaalused“ kujutab teda F. R. Kreutzwald kui seppa pika, sihwaka kehaga, kellel noor männipuu, paar korda kõrgem kui mees ise, käes on, ja kes selle männikepiga sügawas koopas sellide sepist juhib, kes

tegid tööda wastu ööda,
Wastu ööda rasket tööda,
Päewal oli puhkepidu.

Kes oli aga see ilmanimeta jumal, kes Ilmarise walitsust nii kitsendas ja kes teadmata põhjusel hiljem otse isewalitsejaks kippus minema, nõnda et F. R. Fählmann teda juba ainujumalaks tahtis pidada?

See oli Uku ehk Taara.

Tall on weel teisigi nimetusi, nagu Wanaisa, Wana-att, Taewataat, Äike, Kõu, Pikne, Piker, aga ükski neist nimedest ei ole pärisnimi (nomen proprium),

waid kõik on ainult sugunimed (nomina appellativa). Mis isegi nimesse U k u puutub, siis ei ole ta mitte mõni isiklik jumalanimi, waid üksnes auunimi (epitheton), mis mitmele teisele jumalale ja ka auwäärilistele inimestele anti. Oli jumal ehk inimene, keda auustada taheti, naestesoost, siis sai ta auunime a k u ehk a k a. Kas aku, aka, Indo-Germani akka'ga sugulane on, mis A. Ficki Wördlewa sõnaraamatu järele ema tähendab, ei tea meie otsustada. Sarnane heli, kui meie atil ja taadil, on ka Indo-Germani põhjuskeele atta'l ja tata'l. Wahest häälitsewad kõik lapsed ühtewiisi, kaswagu nad püha Gangese kallastel, wõi Soome lahe ääres, sest atta ja tatta on lastesõnad, Lallworte, nagu Fick ütleb.

Ülijumal kandis nii Uku nime, mis wanameest, rauka, wanaisa, tähendab. Seesama tähendus on ka nimetustel Äike ja Kõu. Talitab Uku neid toimetusi, mis waremal muinasajal ilmajumala Ilmarise hoole all seisiwad, siis jagatakse temale uued auunimed Pikne, Piken, Piker. Pikne, Piken, seisab wististi omadusesõnaga pikk, Soome pitkäinen, ühenduses. A. Castrén arwab, et müristamisejumalale see nimi tema pika kaswu pärast juure lisatud, ehk jälle ta saanud selle nime pikast, pikergusest mahatulewast piksenoolist. Kaswawad pikk ja Pikne tõesti sellesama känu otsast, siis ei ole ka Piker raske seletada. Lõpp — r, Soome — ri, on isikut sünnitaw sõnalõpp, olgu et ta Germani keeltest on laenatud, nagu A. Ahlqvist seletab, olgu ta meie oma küla laps: ilma — Ilmar, põdema — põdur, kiduma — kidur, nutma — nuttur, nahk — nahkur, ratas — rattur jne. Et sõnast pikk tõesti piker wõib sündida, näitab pikergune.

Uku kui müristamisejumala tegewusest öeldakse: Pilwetaat kogub pilwed kokku ja ajab nad üles; Kõu hüüab, müristab, kärgib, lööb maha; Piker saadab tulise ammukaare, wikerkaare, wesikaare, päält omad noolid, kuulid, kiwid, lööb raudnuiaga, karistab tulise raudwitsaga kurje waimusid, sõidab raudsillal waskratastega wankriga; Äikese wihmukesel tuleb õnnistus alla maha ja tuletab inimeselastele meele, et jumal tähendab „õnneandjat.“ Aga selget wahet rahwasuu ei tee.

Wiimaks kannab ülijumal nime Taara, meie arwame just kui müristamisejumal, sest mõnes Soome-Ugri

keeles tähendab Taara taewast, ilma, teistes müristamist ja müristamisejumalat. Põhjamaa Thõrriga ei wõi meie Taaral, Soome Tuuril, Lapi Tiermesel, Woguli Taromil, Ostjaki Tuurumil, midagi tegemist olla. Esmalt leitakse Taara nimelist jumalat kõikidest Soome-Ugri keeltest, nagu N. Anderson näidanud. Igale poole ommeti ei wõi Gooti keele mõju ulatanud olla. Teiseks ei olegi Thõrr gootlaste jumala nimi, kellega meie esiwanemad kokku puutusiwad, waid Gooti keeli kõlab Leo Meyeri uurimist mööda selle jumala nimi hoopis teisiti, nimelt Thunar. Taara juure leiab O. Donner weel Magyari ajasõnast dõrränni = müristama, Soome ajasõnast toraan = riidlema, waljusti tülitsema, turisen = kohisema. On Donneril õigus, siis saame aru, kui Eesti rahwas ütleb: Wanataat toriseb, Wanaisa tõreleb.

Kuidas see ilmanimeta jumal ehk uku kõik teised kõrwale tõrjus, omale Uku pärisnimeks wõitis, loojajumalaks tõusis ja peaaegu ainujumala wääriliseks kaswas — kas wõeraste uskude mõjul, wõi Soome sugu enese kaswawa hariduse najal —, seda ei saa siin paigas seletama hakata. Ülepää on küsimus wäga tume, kuidas üks jumal teise jumala pääle mõjus — ja ütleme ka: üks haldias teise haldia pääle. Kas oliwad jumalad isekeskis jõuu ja auu poolest esialgu ühesarnased, wõi oli üks wägewam, kui teine? Kas käis ühe jumala ehk haldia wõim ainult selle paiga üle, kus ta asus, wõi ulatas ta ka teise jumala ehk haldia piirkonda? Selget otsust ei anna rahwasuu selle kohta kuskil.

Ehk küll jumalaid nende wäewõimu poolest ülemaks peeti, näikse siiski haldiate mõju inimeste kohta suurem olnud olewat. Just haldiate poolt loodeti õnne, kardeti nimelt kõik-sugu kahju tulewat. Oliwad nad ju inimestel ka nii lähidal, igalpool nende ümber. Iga kuri ja kahju maailmas, puutus ta meie ihusse ehk waimuelusse, õeldi haldiate töö olewat, kelle elukoht mõnes puus ehk hiies, järwes ehk jões, künkas ehk kiwi all oli, ja keda nii kergesti wõis pahandada. Hääd haldiad jälle jagasiwad abi ja warju ja saatsiwad õnne neile, kellest

neil häämeel oli. Kuri ja hää tuleb siin aga täiesti kehalikult (physich) mõista. Kõlblikka (etikalikka) põhjusemõtteid otsime jumalate ja haldiate juurest tihti ilmaaegu. Ka inimese meelest oli hää see, mis temale kasu tõi, meelehääd tegi, tema ülemat wara, elu, kosutas ja pikendas. Kuri oli see, mis walu walmistas, kahju saatis, kallima wara, elu, käest riisus. Kurjad haldiad, kelle poolt kurjus tuli, nagu paha, wana halb, kõhnrett, kurat, ei seisa kõlblikult, moralilikult, alamal astmel, kui hääd waimud. Nad ei ole kuidagi hõelamad, halwemad, ainult et neile ära on määratud kurja teha. Nad on lihtsalt need haldiad, kelle poolt õnnetus, haigus, walu, kuri (das Uebel) tuleb.

Iseäranis selgesti paistab see sõna „kuradi“ etymologiast wälja, nagu J. Hurt on näidanud. Nimelt on kurat sõnast kura sündinud. Tüwi kura, juur kur —, tähendab esialgu kohta, paika, poolt, mida meie praegu pahemaks pooleks nimetame. See pool, kura pool, on inimese loomus kehmem, nõdrem pool. Kura käsi on nõdrem käsi, sest et meie teda nõnda ei tarwita, nagu paremat kätt, mis seeläbi tugewamaks, osawamaks saab. Sest on kura sõnale magu juure tulnud, et ta ühtlasi nõtrust, pahemust, tähendab. Edasi sündis sellest arwamine, et üleüldse see, mis kural pool on, paha, õnnetu, kuri on. Sõnast kura tekkis liitmise läbi kuri: kur + ja = kurja. Selle juureliitmisega on esialgusele paigatähendamisele enam mõtteline, waimulik tähendus tulnud. Kuri, kurja ei tähenda enam paika, waid üht iseäralist omadust. Kura sõnast on kurat sedawiisi sündinud, et sõnatüwele kura liide —t, waremal ajal — ti, juure lisati. See lõpp tähendab hingelist ehk looma, kes seda enese juures ilmutab, enk enese sees warjab, ehk seda toimetab, mis sõna tüwi tähendab. Kurat on siis see, kes kura, pahema, õnnetuma, kahjulise poole pääl on, kes kahju ja õnnetusega ümber käib, halba, kahju, kurja toob ehk teeb, lühidalt üks kuri waim on. Muud kuradi omadused, „ristilaste kiusamised,“ „põrguwalu“ õhutamised ja tundemärgid: „kitsehabe lõua all, sarwekesed kõrwa taga“, on kõik katoliku usu lisa. Kuradil ei ole esialgu kurja kiusa-

tusega, põrguga, ei ka surnutega, vähemat tegemist. Ka ei ole kurat sugugi pärisnimi, vaid sugunimi (nomen appellativum), nagu uku, aku, jumal. Nii kui põhjuseid palju ja mitmesuguseid on, kust kuri ja kahju ja haigused tõusewad, nõnda on ka kurje haldiaid palju, kes seda kurja saadawad. Sellepärast räägitakse neist sagedasti paljuses: kuradid, paharetid, puraskid, juudalised, sarwikud, tühjad.

II.

Kuidas ja missuguste abinõuude waral wõis inimene haldiate ja jumalate pääle mõjuda, et nemad kurja keelaksiwad ja hääd teeksiwad?

Igal asjal, igal elusal loomal, arwati oma waim, oma haldias, olewat. „Ka igal inimesel on oma haldias“, tõendas weel 1875 üks wana Wirumaa laulik M. Weskele. See haldias juhatab tema nõuusid ja aitab tema ettewõtteid korda saata. Mõne inimese haldias on iseäranis wägew ja elaw. Ta wõib ajutiselt kehaliku eluhoone maha jätta ja wabalt õhus ümber lennata ja mõnda toime panna, mis ta oma kehasolemise ajal mitte ei wõi. Tuttaw on sellepolest meil kõigil tuulispää tegemise lugu. On nõnda waim ehk haldias kehast ennast lahutanud ja wabaks waimuks saanud, siis wõib ta õhuriigis ümber lennata, teiste waimudega kokku saada, iseäranis ka surmawallas ära käia. Nimelt surmawallas saawad nad surnute käest kõik saladused ja tarkused kätte, mis muidu sureliku silma eest warjule on pandud. Pääle selle tuleb haldias hingetumalt maas olewasse kehasse tagasi, kui see keha mitte ümber pöördud ei ole. Inimene, kellel niisugune haldias on, saab seeläbi teadjaks ehk targaks ja mõjub talituste kaudu, mille saladusi tema tunneb, ja sõna läbi, mille tarwitust tema teab, haldiate ja jumalate pääle. Ta oskab nende loomu, nende algust, nende sünni (synty) ära arwata. Tark ehk teadja aga, kes seda oskab, saab wõimu haldiate üle, kes oma wäe selle ees kaotawad, kes nende sünni ära arwab. Sõnad, milles tark seda kuulutab, tihti luule kujus, on sünnisõnad. Neis sõnades manitseb tark haigust ehk kurja taganeda, ähwardab isegi ja jutustab kurja häbistawat sündmist ja alatumat suguwõsa. Wanemal ajal tarwitati sääll juu-

res weel nõiatrummi ja teadja sattus keha liigutamise, tantsu ja laulu läbi joowastusesse, jah hullustusesse, nagu seda Ida-Soome shamanide juurest weel praegu leiame.

Nii walitseb tark oma teadmiseiga ja sõnaga inimeste ja asjade, loomade ja waimude üle. Sellepärast wõib tark haigusi parandada ja tagasi tõrjuda, wõib neid aga ka pääle panna. Haldiad teeb ta armuliseks ja pöörab isegi ülijumala Uku poole. Ta jõuab raha ja wara saata; ta teeb, et kalapüük, jahisaak, teekond õnnistab. Ta laseb udu, pilwi, tuult tõusta ja waigistab nad jälle. Tark wõib ennast ja teisi mitmesuguseks olemuseks muuta, õhku tõusta, alla surmariiki minna ja selle saladused wälja tuua. Abinõuude järele, mis ta tarwitab, on meil sõnataarku, lausujaid, pobisejaid; soolatarku ja soolapuhujaid; tuuletarku ehk tuuslarisi, ja wiimaks Manatarku, kes kõikidest teistest üle. Soome targad oliwad terwes Euroopas kardetud. Sakslased arwasiwad 30. aastases sõjas, et Gustaw Adolfi hiilgawad wõidud Lapi nõidade abil wõidetud olewat, wenelased jälle pidasiwad 1700 Narwa lahingut kuradite tööks, keda Soome sortsid appi kutsunud.

Ehk küll ainult sõnatargad otse sõnast oma nime on saanud, toimetasiwad kõik targad oma arstimisi ja abiandmisi sõna kaudu. Sõnal oli meie esiwanemate arwamist mööda nii suur imewägi, mis kõik ära wõidab, et Julius Krohn siin ristiusu mõju silmab, kus sõnast öeldakse, et ta algusest olnud, et ta Jumala juures olnud.

Niipalju kui meie näeme, tarwitati nõidumist enamasti selleks, et häda ehk kurja, mis inimesel praegu käes, kõrwale saata. Et haldiate ja jumalate meelehääd ja õnneandi oma poole juhtida, oliwad ohwrid. Wäiksemad, wäheste mõjuga waimud pidiwad wähemate ohwriannetega leppima. Maaalustele kaabiti pisut hõbewalget, majahoidjatele walati paar piiska õlut läwele, ülijumala Uku ohwrid oliwad jälle tähtsamad ja hinnawäärilisemad.

Uku on ka ainus jumal, kellele ohwri au sagedamine osaks sai. Tema mõju oli ju ka suurem: kui taewajumal oli tema käes wäik ja müristamine, pilwed ja tuuled, wihm ja

lumi, sadune ja ilus ilm, wiljaõnnistus ja ikaldus. Uku oli sellepärast ka iga talu õues oma püha Uku kiwi, iga talu aidas oma Uku wak k. Kewade peeti Uku auuks iseäralikku püha. Öhtul kaeti laud kõiksuguse toiduga ja joogiga, siis pani majaisa igast wiljaseemnest mõne tera tohust torbikukese sisse, tõstis Uku waka kaane üles ja seadis torbiku sinna sisse

Uku wakale waoma,
Kaane alla kerkimaie,
Woodu kaissu paisumaie.

Wood, Woodu, näikse Uku kui wiljaõnnistuse ehk woosi jumala liignimi olewat. Selle nimetusega algab ka üks Uku palwe pääle, mida J. Gutzlaff 1644 Urwastes ohwripapi Wihtla-Jürgeni suust üles kirjutanud. Erastwere talupojad wiinud Taewaminemise püha aegu Wooü jõe jumalale s. o. Ukule härja ohwriks ja palunud: „Woda Picker, herja anname palwes katte sarwe kahn, nink nelli Shörre kahn, kündi pärrast, külwi pärrast, Olje wask, terra kuld. Touko mujo musto pilwe sure soh, korken Kondo, laja Lahne pähle. Simmase ilm, messi hohk meile kündjalle, külwjalle. Pöha picken, häja meile põldo hüwwa ölja allan, nink hüwwa päh otzan, nink hüwwa terri sissen!“ Selles palwes ja ülewal nimetatud laulus ei wõi Wooda, Woodu, muud tähendada, kui Uku liignime. Wood, Woodu, Wooü, Wooo on mõtte poolest sõnaga woos, woosi, seesama ja tähendab aastalõikust. Et Uku, Wood, külwi õnnistaks, pandi wiljaseemnest mõned terad „Woodu kaissu paisuma.“ Et Uku, kui müristamisejumal Piker, rohket lõikust annaks, seks wiidi temale härg ohwriks ja paluti: „Wooda, Piker.“

Nagu Uku, Wood, siginemise jumal oli, nõndasama oli Uku wanemal ajal ka kadumise ja suremise jumal. Temäle oli hingede ajal jõuu- ehk jäoõhtud pühendatud, nagu F. R. Kreutzwald kirjeldab. Aga nagu Ilmari õhuriigi walituse pärastpoole Uku kätte pidi ära andma, nõnda kadus Uku kui surmajumal rahwa meelest ära ja tema asemele astus uus jumal Tooni ehk Mana. Teisi jumalaid wõis palwetega ja ohwritega ära wõita, süüd lepitada — wahest on lepitama

õige Eesti sõna ohwerdama asemel —, Tooni ehk Mana oli ilmaarmuta, tema meel täiesti ilmamuutmata. Tema ei annud oma saaki kunagi tagasi. Tema tasus igaleühele tema tegusid mööda. Sellepärast on W. Schott Tooni Kreeka moira, saatuse, kõrwa seadnud, kes tugewam oli, kui isegi jumalad, sest et tema õigus oli, kes kõlblikku ilmakorda üles peab. Sellepärast peab ka Kalewipoeg langema:

Waga were walamine
Mõistab kohut sinu kohta:
Weri püüab were palka,
Surm on surma sünnitaja.

Jumalatel on Kalewipojast „kahju“, nad lepitaksiwad kahekordist weresüüd, nad kustutaksiwad Kalewipoja wõlga, aga M a n a sõna on tugewam:

Waga were wermesida,
Soome sepa sajatusi,
Hella eide pisarida,
Sõsarate silmawetta
Wõi ei wõta mõega küllest,
Kurja miski kustutada.

Siin iseäranis astub Eesti muinasusk kõlblikkude (etikalikkude) uskude liiki, aga jõuab ka uimastawale, tarretawale kõrgusele. Külma, kalgi raudkæe paneb Mana eksiwa inimese pää pääle. Nagu lumemägede igawesed jääpangad matawad Mana waljud seadused waese süüdlase oma alla. Mana ei tunne halastust. Ei tohi tunda. Ta mõedab õiguse waekausidega. Kätte saab ta armuta igaühe. Kõik kutsub ta oma kohtulaua ette. Kõik süüdlased surub ta alla. Suruma ja surm on sellesama juure pääl wõrsunud!

Surm ei kaota elu mitte ära. Elu kestab weel teinepool hauda edasi. See oli meie esiwanematel kindel. Aga kuidas ta edasi kestab, selle kohta läksiwad arwamised wäga lahku.

Kõige wanemal ajal usuti wist, et hingel pärast surma muud eluaset ei ole, kui see, kus surnud ihu magas. Hing

elas haugas edasi. Siit käis ta öösiti kodu ja awaldas elawate pääle oma mõju, enamasti hirmutawalt, nagu kodukäijate jutustused tõendawad, wahel aga ka hauast omakseid juhatades ja neile tarka nõuu andes. Tütar kaebab:

Käisin eile lielässä,
 Tunaile Tuonelassa,
 Eile eide auwa päällä,
 Auduja südäme päällä:
 Tuise üles, eidekene,
 Tuise üles, anna armu!
 Eite warsti wastajeli,
 Eite auwasta kõneli:
 Ei saa tuissa, tüttär nuori,
 Ei saa tuissa, ei ärätä:
 Tuone poeg on põllwillani,
 Tuone tüttär sülesani,
 Silmil on sinine metsa,
 Jalgul on jalakametsa!
 Mene kuoje tüttäreni,
 Palu wõõrasta isädä,
 Palu wõõrasta imädä,
 Anu wõõrast audujada,
 Kie sinul istuneb isästa,
 Kie sull astub audujasta,
 Kie sinu piu pidäneb,
 Kie sinu jau jaganeb,
 Kie su lukkuwüöd lugeneb,
 Kie sinu sukad suoriteleb,
 Kie sinu kindad kieresteleb.
 Kie sinu wakka walmisteleb!

Tuulekohinast Irumäel, kus Linda kaljupakuks oli muudetud, kuuleb Kalewipoeg ehmatades hella ema kurba noomimist, missugune poeg enne olnud:

Ilus isa õue päälta,
 Kui see pisar weereb pilwest,
 Lumi langeb lagedale.

Ja nüüd, kui poeg Soomest tagasi tuleb?

Kotka poja raudaküüned

Walasiwad waga werda,
Paiskasiwad neiu rahu.
Kahekordne werewõlga
Piinab kotka pojukesta,
Koormab südant kõwernokal.

Juba waremalt, kui ta Saare piiga uppumise kohast
mööda sõuab,

Kuule, kuule, mis säääl kostab,

Mis säääl laulab laente laugul? —

Eks see ole piiga helin:

„Weli sõidab wete weerul,

Sõidab laial lainetela,

Sõsar suigub salasängis,

Peidukambri sügawuses.“

Mis säääl läigib laenetessa,

Mis säääl walgub wete pinnal,

Mõeka läigib laenetessa,

Weri walgub wete pinnal,

Paneb laened lõkendama:

Neiu palged punetama:

„Oh sa wilets wellekene,

Pikk on sinu wõlapõlwe!“

Taati manitseb teda m u l l a a l t a , a r m u k e e l i l a k a l m u s t a :

Kogemata kurjategu

Püüa jälle parandada!

Kui aga õigus oma ohwrit pärib, siis

haua ei ole awaldust,

Kalmukünkal ei kuulutust.

Laulik aga kuuleb Mardust kiljatama.

Kalmuküngaste ja hauaelanikkude walitseja oli
Kalma. Nime Kalma, Kalmu, seletab O. Donner sellest-
samast tüwest, kust omadusesõna külm on tekkinud. Ühes rahwa-
laulus nimetatakse hauapaiku ka Hiielaks ja Toonelaks.

Toonela juhatab meid juba keskmise arwamise piiri pääle. Selle järele kogutakse kõik waimud ühte teatawasse paika kokku. Räägitakse surmawallast, surmariigist, jumalast, kes kui kuningas selle üle walitseb, ja muudest altilma olewustest. Aga esimene aime ei ole siin mitte, nagu muidu metsa-, wee- ja taewajumalate harutusel, isiklik haldias ehk jumal, waid paik, sest et surnud kehad, olgu terwelt, olgu nende põletatud tuhk, maa alla maetakse. Surema — nagu nimetasime, sellest samast juurest kui suruma — tähendab nii maa alla minema, maa all olema. Paika, kuhu surnud maa alla läksiwad, nimetati Manalaks ehk Toonelaks. Manala seletus ei ole keeruline = maan alla. Toonela on D. Comparetti arwamist mööda üks pehmendaw sõna (vox euphemistica). Ta olewat asesõna tuo, too, to illatiwist = tuonne tekkinud (?), millele weel paigatähenduse liide — la liaks anti: Tuonnela — säälnne paik, eluase, das Jenseits, *ἐξεί, ἐξείσε*. Kohanimest sünnitati siis isik, kes koha üle walitseb. Toonelast saadi Tooni, Manalast Mana ja Toonelat hakati Tooni, Manalat ehk Manamaad Mana eluasemeks pidama. See oli üks rõõmuta, tume paik, kuhu surnud hinged, olgu nad hääd ehk kurjad, läksiwad, ja kus nad kinni peeti. Nende olemise järele nimetati neid warjulasteks ehk kujulisteks, eluaseme järele manalasteks. Ainus walgusesära nende kurwas elus oli hingede aeg, kus nad 9 päewa wanas kodus tohtisiwad käia, kus omaksed neid rohke roaga wastu wõtsiwad ja elumajade põrmandule õled maha puistasiwad, et ükski wali jalaaste ehk kogemata mahakukkuw asi armsate külaliste õnnepäiwi ja rahu ei rikuks.

Alles uuemal ajal — wahest juba ristiusu mõju all — jagati surmariiki kahte walda: õndsate hingede elupaik taewas, kurjade piinapaik põrgus. Sõna taewas ei too asja kohta suurt selgitust. Taewaga tähendame meie sagedamine weel taewawõlwi, kui õndsate eluaset. Ka on uurijad sõna sündimise kohta kahes liigis. W. Schott ja O. Donner seawad taewa ajasõnaga taivun, taipua = taibuma, toiwutama, kummerdama, kokku, A. Ahlqvist, W.

Thomson ja L. Meyer peavad teda laenusõnaks, mis Leedu keeli *dēvas*, Läti keeli *dēvs*, Sanskriti keeli *dēva*—s, Ladina keeli *deus*, Kreeka keeli *θεός* heliseb. Selle vastu on piinapaik põrgu selge tunnistus, et meil siin wõeraste oludega tegemist on. Põrgu, Soome *piru*, niisama Eesti põrgel, pergel, Soome perkele, on wastuwaidlemata laenusõnad, mis Leedu keeli *perkūnas*, Läti keeli *pērķins*, Wene keeli *перунъ* käib ja esialgu müristamisejumalat, pärast müristamist tähendas. H. Gösekeni sõnaraamat 1660 teab „Perckun Nohl'ist“ rääkida, mida ta „Donnerkeil, Donnerpfeil“ ümber paneb, ja mida meie piksenooliks nimetame. Paaris rahwalaulus kannab maaalune paik, kus kurje nuheldatakse, ka nime *elwita*, nagu Soome keeleski helvetti, aga see on jällegi Skandinaaviast laenatud helle, Saksa Hölle. Et *elwita* põrguga sedasama tähendab, näitawad rööbassalmid:

Mis on elu elwitasse,
Ehk on põlwe põrguesse,
See'p on meie mõisaasse“.

Wahetegemises hingede elupaiga kohta walitseb suur segadus. Wanad ja uued arwamised heitlewad teineteisega ägedalt, ilma et kumbki wõitu saab. Kord istub Linda „Uku õues õnne päewa paistusel“; teine kord laulab eide waimu warjukene tuuletiiwul Irumäel; kolmas kord leiame kahwatanud naese warju, kolletanud eide kuju, põrgu eestost woki tagant, kus teda teiste warjulistega wist ainult jõuuõhtutel „põrgu piinast päästetakse“. Kalewipoja sõjas surnud sõbrakesed maetakse Jänujärwe kaldale ja nende waimud „wiidawad keskööl järwe wete woode weeretusel sõnaldelles aega“; teises paigas aga istuwad kanged mehed taaralaste targas seltsis ja kuulwad tulepaistel laulikute ennemuistseid ilmutamisi, nende seas ka Kalewipoeg. Kolmandamas kohas wiibib Kalewipoeg ainult ürikese aja taewas, siis saadetakse ta põrguwahiks ja ta sõidab salateedel walge hobuse seljas põrguriigi piiridele „Sarwikut walwama.“ Sääil surmawallas ongi Kalewipoja tõsine koht Eesti wana muinasusu järel. Surmajumal peab oma saagi armuta warjuriigi kinni. Mana käsi hoiab meesta, kes oma eluajal kaks

korda wäewõimuga sisse oli tunginud. Õndsat põlwe ei maitse sääl pärast surma keegi. „Kõik, hõelad ja õiged, elawad ühte wiisi haua taga kurblikku warjuelu, mis iialgi ei parane, ilma rõõmuta, ilma lootuseta,“ ütleb täie õigusega J. Tischler.

Eesti muinasusk oli täiesti selle maailma usk. Kättemaksmist ei olnud kurjadel pärast surma karta, aga õigetel ka mitte tasu oodata. Kättemaksmine sündis juba selles maailmas wääramata õiguse põhjal. Kuida külw, nõnda lõikus. Süü lepitusest on wähe jälgi leida. Mõnikord ei wõinud isegi jumalad mitte sündinud kurja andeks anda:

Waga were wermesida
 Ei wõi wõtta mõega küllest,
 Kurja **miski** kustutada,
 Weri ihkab were hinda,
 Ülekohtul pole uinu,
 Kurjal töö ei kinnitusta.

Elu, õnneelu, tuli ainult selle maailmas elada ja maitsta:

Laula laula, suukene,
 Liigu, linnu keelekene,
 Mõlgu, marja meelekene,
 Ilutse, südamekene!
 Wananagi wait saad olla,
 Wait saad olla, wait elada,
 Kui saad alla musta mulla,
 Liiwa sirgewa siessa,
 Walge laudade wahela,
 Kena kirstu keskeelle!
 Kes tuob muldaje õluta,
 Audaje aneosada,
 Liiwaje sialihada,
 Kalmule kanamuneda,
 Kabelie keedukalja?
 Mutt toob muldaje õluta,
 Audaje aneosada,

Liiwaje sialihada,
Kalmule kanamuneda,
Kabelie keeedukalja!

Siiski hoidis kange kohusetundmus elumaitsmist waos. Häbipuna ajab meile, noortele, põski, kui kuuleme, kuidas meie esiwanemad kohuse juhil elasiwad ja talitasiwad. Wargus oli kuulmata asi. Abielupeeti auu sees. Eksimine karskuse wastu oli tulitöö. Mehe sõna ja töotus seisis liikumata nagu meie kaljud. Wanemate auustamist ülendati kõrgemale, kui meie aja laste wõeraste halp järeletegemine seda aimab.

Ja meie, kes meie iga wõera hilbu järele jookseme ja oma „idealisi“ tihti wõersilt käime noppimas, kas teate, mis oli Teie Eesti esiwanemate püham aade ja kõrgem elusiht?

Sõuaksin ma sõjas surra,
Sõjas surra sõitlemata
Waenurüppes wariseda!
Kenam on sõjassa suikuda,
Alla lipu langeda,
Mõega möllul elu müüa,
Ambu noolila anguda!
Ei ole tõbe tülitseda,
Ohtupõlwe orjamista,
Walusängil walwamista,
Sõja surmal suurem ilu.

Äratrükk Eesti Üliõplaste Seltsi Albumi V. lehest.

W

A
1801
911 06

Hind 12 kop.